

ПРОСТІР У МОВІ Й МИСЛЕННІ: ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРОСТОРУ

Стаття пропонує лінгвістичне дослідження простору як абстрактної категорії, здійснене на засадах когнітивної методології вивчення мови у зв'язку з мисленням людини. Ураховуючи засвідчений попередніми студіями вплив природної мови на концептуалізацію просторових відношень, метою даної розвідки є з'ясування того, наскільки уявлення про простір як філософську категорію можуть бути зумовлені специфічними ознаками конкретних мов. У такій перспективі об'єктом дослідження виявляється внутрішня форма термінів на позначення простору в класичних індоевропейських мовах, результати аналізу якої корелюють зі змістом відповідних філософських концепцій.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ментальний конструкт, лексичний концепт, когнітивна модель, філософська концепція простору.

Один з найвизначніших філософів XVIII ст. Іммануїл Кант у «докритичний» період своєї творчості написав есе (1768)¹, у якому відстоював думку про те, що розрізнення правого і лівого, похідне від асиметрії нашого тіла, є універсальним. Адаже за відсутності сприйняття асиметрії тривимірного абсолютного простору (у ньютонівському розумінні) ми повинні були б вважати дзеркально відображені об'єкти (енантіоморфи) тотожними і, більше того, не розрізняли б схід і захід. У «критичний» період І. Кант відмовився від цієї ідеї, схарактеризувавши простір як певну суб'єктивну категорією, яку ми накладасмо на об'єктивний світ. Проте ідея про фундаментальність розрізнення правого і лівого продовжувала перебувати в статусі соціологічної «універсалії», що має глибоке фізіологічне вкорінення, аж до кінця XX ст.² Отже, якби знайшлася така людська спільнота, для якої взагалі не існувало б розрізнення лівого і правого, це зруйнувало б не тільки філософське, а й соціологічне упередження.

Зробити це вдалося С. Левінсону і П. Браун³, які, дослідивши мову племені тенехапа (Мексика) — цельталь (мова сім'ї майя), встановили, що її носії цілком обходяться без розрізнення правого й лівого, не розрізняють енантіоморфи, ігнорують опозицію сходу і заходу, а також рух за і проти годинникової стрілки. Саме С. Левінсону і його команді з Інституту психолінгвістики ім. Макса Планка (м. Неймеген, Нідерланди) належить найуспішніший сучасний проект з лінгвістичної відносності, присвячений вивченню простору⁴, так само як і відповід-

¹ Кант І. О первом основании различия сторон в пространстве // Сочинения : В 6 т. — М., 1964. — Т. 2. — С. 373–376.

² Levinson S. C., Brown P. Immanuel Kant among the Tenejapans: Anthropology as Empirical Philosophy // *Ethos*. — 1994. — Vol. 22 (1). — P. 32.

³ Ibid. — P. 8.

⁴ Lucy A. John. Linguistic Relativity // *Annual Rev. Anthropol.* — 1997. — Vol. 26. — P. 29–312.

на типологія мов⁵, розроблена на підставі виокремлення трьох відмінних систем просторової орієнтації, різною мірою притаманних різним мовам світу.

Однак, як зауважує сам С. Левінсон, поняття «системи орієнтації» не вичерпує розуміння того, що являє собою простір для носіїв тієї чи іншої мови. Поряд з різними типами кодування просторових відношень, які зафіксовані в розробленій ним типології, можна говорити й про поняття простору як такого, тобто розуміти його як абстрактну категорію.

Як відомо, історично першим і, напевно, найважливішим математичним описом простору, що вважається найбільш наближеним абстрактним образом реального простору, є концепція Евкліда. Наочними прикладами евклідових просторів є одновимірна пряма, двовимірна площина і тривимірний евклідов простір⁶, прототипом якого є куб. Ототожнення абстрактного простору з порожнечою, притаманне давнім грекам, оформившись у концепцію «абсолютного простору» І. Ньютона, залишалось панівним до початку ХХ ст. На нашу думку, постульована І. Ньютоном ідея «порожнього» простору репрезентує уявлення про простір, засноване на концептуальній метафорі «простір — це порожнеча», що сягає своїм корінням саме тривимірного простору Евкліда.

Відмову від ідеї «порожнього» простору засвідчило висунуте Б. Ріманом 1854 р. загальне розуміння математичного простору, згідно з яким простір визначається як множина будь-яких об'єктів, що називаються його точками. Ріманова геометрія, прототипом якої стала двовимірна площина (квадрат), дозволяє розвинути уявлення про «викривлений» простір, унаслідок чого вона узгоджується з картиною світу загальної теорії відносності та застосовується в сучасній теорії реального простору.

Зважаючи на першорядність для тієї чи іншої математичної концепції простору певного його розуміння, первісно розвинутого в межах філософії, у дослідженні конструювання простору як абстрактної категорії видається доречним приділити окрему увагу саме цьому донауковому періоду її становлення. Так само актуальним (з огляду на виявлений у згаданих розвідках вплив конкретних природних мов на осмислення просторових відношень) є, на наш погляд, і припущення про те, що та чи інша філософська концепція простору може, хоча б до певної міри, зумовлюватися специфічними особливостями тієї природної мови, на тлі якої вона виникла.

Виходячи з такої гіпотези, об'єктом нашого дослідження є лексичні позначення, що функціонують у межах філософських традицій зі спеціальним термінологічним значенням «простір», а теоретико-методологічною настановою — постулат когнітивної лінгвістики про здатність мови відображати структури мислення, а також слугувати засобом кодування й вираження думки⁷. Закономірним наслідком цієї презумпції є визнання того, що, з огляду на символічну функцію мови, різні способи кодування думки репрезентують різні ментальні конструкти⁸, а тому вибір тієї чи іншої мовної «опції» для кодування конкретної думки може впливати і на спосіб нашого мислення в цілому⁹. Відтак ми виходи-

⁵ *Levinson S. C. Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity.*— Cambridge, 2004.— P. 24–61.

⁶ Див.: *Гельфанд И. М. Лекции по линейной алгебре.*— 5-е изд.— М., 1998.— 319 с.

⁷ *Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An introduction.*— Edinburgh, 2006.— P. 98.

⁸ *Жаботинская С. А. Когнитивное картирование как лингвосомиотический фактор // Функциональная лингвистика : Сб. науч. работ / Науч. ред. А. Н. Рудяков.*— Симферополь, 2012.— № 3.— С. 179–180.

⁹ *Evans V., Green M. Op. cit.*— P. 99.

мо з того, що альтернативні мовні вирази (у нашому випадку — лексичні позначення простору в різних мовах) виступають репрезентантами альтернативних способів концептуалізації одного й того самого явища (зокрема простору), притаманних носіям різних мов¹⁰.

У межах нашої розвідки, яка пропонує лінгвокогнітивне дослідження особливостей конструювання абстрактної категорії простору в класичних індоєвропейських мовах, ми розглядаємо п'ять лексичних позначень: дінд. *ākāśāḥ*, *rajaḥ*, гр. *χώρα*, *χάος*, лат. *spatium*. Важливим моментом для розуміння значущості міжмовного ономасіологічного варіювання в задіяній когнітивно-релятивістській площині є усвідомлення сутності номінативного процесу як когнітивного мапування (*mapping*). Терміном «когнітивне / ментальне мапування» позначається формування уявлення людини про навколишній світ, у результаті якого виникають когнітивні мапи — суб'єктивні образи дійсності, тобто її конструкти¹¹. Як стверджує С. А. Жаботинська, при створенні мовного знака мапування здійснюється в напрямку від інформації, що надходить із зовнішнього світу, до значення знака, наявного в мисленні; від значення знака до його внутрішньої форми; від внутрішньої форми знака до його зовнішньої оболонки¹².

Таким чином, для розкриття ментального конструкта, який співвідноситься з тим чи іншим конкретним позначенням простору, нам необхідно буде пройти зворотній шлях: від зовнішньої через внутрішню форму слова до його значення, аби виявити ту специфічну поняттєву структуру (ментальний конструкт), що властива мисленню носіїв тієї чи іншої мови.

Оскільки зв'язок значення з внутрішньою формою виявляється в мапуванні як фрагментарному, неповному представленні значення у внутрішній формі (мотиваторі), вважаємо продуктивним дослідження внутрішньої форми конкретно-мовних лексичних позначень у контексті історико-дериваційних гнізд. Важливість їх вивчення як об'єкта когнітивно орієнтованих досліджень внутрішньої форми відзначила Т. О. Черниш, яка вказала на можливість використання етимологічних гнізд як підґрунтя для реконструкції фрагмента мовної картини світу¹³.

Досліджувані в контексті етимологічних гнізд, лексичні позначення простору виявляють те, що можна назвати міжмовною діахронічною полісемією: значення їх генетичних еквівалентів у низці споріднених мов створюють мережу полісемії і сукупно репрезентують зміст поняття простору в кожній мові. З метою інтерпретації цього змісту як ментального конструкта ми використовуємо методику лексичних концептів¹⁴ і когнітивних моделей В. Еванса (ЛККМ)¹⁵,

¹⁰ Див.: Geeraerts D., Grondelaers S., Bakema P. The structure of lexical variation : Meaning, naming and context.— Berlin, 1994.— 221 p.

¹¹ Жаботинская С. А. Знач. праця.— С. 180.

¹² Там же.

¹³ Черниш Т. О. Зіставно-семасіологічний аналіз у контексті етимологічного гнізда // Семантика мови і тексту : Тези доп.— Івано-Франківськ, 1992.— С. 220–225; Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О. О. Потєбня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць.— К., 2004.— С. 87.

¹⁴ У методиці ЛККМ лексичний концепт визначається як «одиниця семантичної структури, конвенційно асоційована з певною мовною формою». Разом лексичний концепт і мовна форма репрезентують «поєднання форми і значення» (*form-meaning pairing*) у мовній одиниці (Evans V. A Glossary of Cognitive Linguistics.— Edinburgh, 2007.— P. 123). Синонімом терміна «лексичний концепт» у ЛККМ є термін «сенс» (пор. розуміння значення, надане С. А. Жаботинською: «значення є тим концептом, що передається за допомогою знаків мови») (див.: Жаботинская С. А. Концепт / домен: матрична і сетевая модели // Культура народов Причерноморья.— 2009.— № 168.— Т. 1.— С. 254).

¹⁵ Див.: Evans V. Semantic representation in LCCM theory // New Directions in Cognitive Linguistics / V. Evans, S. Pourcel (eds).— Amsterdam, 2009.— P. 27–55.

розраблену в межах лінгвокогнітивного розуміння полісемії як феномену мислення¹⁶. Новацією нашого власного підходу є застосування ЛККМ до явища міжмовної діяхронічної полісемії¹⁷, на відміну від описаного В. Евансом у теорії множинності принципів полісемії¹⁸ синхронного зрізу.

Методика ЛККМ ґрунтується на розумінні системи значень багатозначного слова як радіальної поняттєвої категорії, де центральне значення, тобто центральний лексичний концепт, стає вихідним (англ. «sanctioning sense») і встановлюється на підставі чотирьох критеріїв: 1) історична першість, 2) кількісне домінування в семантичній мережі, 3) продукування периферійних значень, 4) зв'язок з людським досвідом на феноменологічному рівні¹⁹. Лексичні концепти являють собою нижчий рівень концептуалізації та утворюють масштабніші когнітивні моделі на вищому рівні. Когнітивні моделі відповідають виявленим Дж. Лакоффом і М. Джонсоном²⁰ концептуальним метафорам (на зразок наведеної вище «простір — це порожнеча») і структурують нашу концептуалізацію простору.

Найпершими лексичними позначеннями абстрактного поняття простору в давньоіндійській мові були терміни *ākāśāḥ* і *rajaḥ*. Результати застосування описаної методики до витлумачення їх внутрішньої форми систематизовано в наведених нижче таблицях, що містять генетичні еквіваленти і мотиватори давньоіндійських просторових термінів (див. табл. 1–3). Мотиватори наведено згідно з принципом кількісного домінування, за яким найчастотніший мотиватор подається першим і позначається як «прототипний» (у дужках позначена кількість випадків значення в даному етимологічному гнізді).

Виявлені фрагменти значення дінд. *ākāśāḥ* засвідчують наявність кількох лексичних концептів, що структурують абстрактне поняття простору в давньоіндійській мові. Дослідження внутрішньої форми давньоіндійського терміна експлікує проміантність мотиваторів «показувати» й «очі», що передбачають уявлення про простір як про дещо видиме людському оку. На користь наявності лексичного концепту ВИДИМЕ в семантичній мережі дінд. *ākāśāḥ* свідчать мотиватори «обличчя», «погляд», «видіння», «дивитися», «видимість», «зрячий», «побачив», «той, що багато знає», останній з яких оприявнює поширену серед культур світу метафору «знати — це бачити»²¹. Кількісна перевага наведених суміжних значень разом з фіксацією значень «бачити, показувати» вихідним для дінд. *ākāśāḥ* коренем іє. **k^hek-/k^hok-/k^heks-* (**k^hog-*), а також безпосереднім зв'язком репрезентованого ними концепту з візуальним сприйняттям простору, дозволяють вважати лексичний концепт ВИДИМЕ центральним у відповідній поняттєвій структурі.

¹⁶ Про полісемію як відображення загальних принципів організації людського мислення див., зокрема: *Жаботинская С. А.* Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии // Проблемы общего, германского та слов'янського мовознавства : До 70-річчя професора В. В. Левіцького / За ред. Г. Альтмана, І. Задорожної, Ю. Мацукляк. — Чернівці, 2008. — С. 357–368.

¹⁷ Такий підхід видається продуктивнішим порівняно з теорією прототипів Дж. Лакоффа (див.: *Кудрявцева Н. С.* Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу // Мовознавство. — 2013. — № 1. — С. 66–76).

¹⁸ Див.: *Evans V., Green M.* Op. cit. — P. 342–355.

¹⁹ *Evans V.* The meaning of time: polysemy, the lexicon and conceptual structure // *Journ. of Linguistics.* — 2005. — Vol. 41. — P. 44.

²⁰ *Lakoff G., Johnson M.* *Metaphors We Live By.* — Chicago, 1980. — 256 p.

²¹ Див.: там же.

Генетичні еквіваленти і мотиватори дінд. *ākāśāḥ*²²

Етимологічне гніздо іє. *k ^h ek-/k ^h ok-/k ^h ekš- (*k ^h og-) «з'являтися, бачити, показувати; говорити»		Мотиватори	
дінд. <i>ākāśya</i> <i>kāśatē</i> <i>cākaśīti</i> <i>śakāśyate</i> <i>kaśah</i> <i>cāksaś</i> <i>cāksuh</i> <i>cāksaḥam</i>	сперс. <i>casitan</i> ст.-сл. <i>kāzati</i> укр. <i>kazāti</i> болг. <i>kāzja</i> , <i>kāzvam</i> схв. <i>kāzati</i> слн. <i>kāzati</i> ч. <i>kāzati</i> п. <i>kazac</i>	«показувати» (4) «очі» (4) «поява» (2) «світить» (2) «світло» (2) «обличчя» (2) «погляд» (2) «кажу» (2) «називати» (2) «видіння» (1) «з'являється» (1) «блищить» (1)	«дивиться» (1) «видимість» (1) «зрячий» (1) «побачив» (1) «той, що багато знає» (1) «навчати» (1) «говорити» (1) «казати» (1) «сказати» (1) «читати проповідь» (1) «наказувати» (1)
авест. <i>ākasaṭ</i> <i>čašman</i>	влуж. <i>kazač</i> влуж. <i>kazaš</i>		
дперс. <i>čašman</i> перс. <i>čašm</i> , <i>hīgaḥ</i> , <i>āgāḥ</i>			

Від визначеного нами центрального концепту цілком логічно походять два інші значення, наявні в семантичній мережі дінд. *ākāśāḥ* й ілюстровані групами мотиваторів зі значенням «світло» («світить», «світло», «блищить», «з'являється», «поява») і «говорити» («кажу», «називати», «говорити», «казати», «сказати», «читати проповідь», «наказувати», «навчати»). Наведені семантичні мотиватори дають підставу для висновку про те, що першоджерелом розвитку абстрактного значення простору в дінд. *ākāśāḥ* є уявлення про простір як про де-що видиме при сонячному світлі, що можна назвати і про що можна говорити, а відтак і вважати відомим. Таким чином, поняттєву структуру, асоційовану з дінд. *ākāśāḥ*, становлять лексичні концепти ВИДИМЕ, СВІТЛО і ВІДОМЕ, що сукупно утворюють когнітивну модель, яку можна назвати «видима місцевість».

На користь запропонованої когнітивної моделі для дінд. *ākāśāḥ*, історико-де-риваційне гніздо якого не містить експліцитних указівок на наявність концепту МІСЦЕВІСТЬ, свідчить надійна семасіологічна паралель *ākāśāḥ* — *lōkāḥ*, *ulōkāḥ* «місце, простір; країна; всесвіт»²³. Етимологічне гніздо дінд. *lōkāḥ*, *ulōkāḥ* наведено нижче (див. табл. 2).

Згідно з даними використаних етимологічних словників, фрагменти значення дінд. *lōkāḥ*, *ulōkāḥ* становлять три семантичні комплекси, один з яких об'єднаний семою «світити», другий — семою «бачити», а третій — значеннями різних просторових понять. Прототипний мотиватор «світло» доповнюється значеннями інших континуантів іє. **leuk-*, зокрема такими, як «блискучий», «світити», «освітлювати», «блиск», «сяє», «блищить», «бути світлим», «блищати», «блискавка», «світлий», «промінь», що робить його центральним лексичним концептом у поняттєвій структурі дінд. *lōkāḥ*, *ulōkāḥ*.

²² Böhtlingk O. Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung.— St. Petersburg, 1879.— Т. 1.— С. 586; Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь / Под ред. В. И. Кальянова.— М., 1978.— С. 88; Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen.— Heidelberg, 1956.— Bd 1.— S. 69; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1986.— Т. 1.— С. 159; Етимологічний словник української мови : В 7 т.— К., 1985.— Т. 2.— С. 340–341; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen : In 2 Bd.— Berlin ; Leipzig, 1930.— Bd 1.— S. 510–511; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— S. 638.

²³ Харитоновна Т. А. Джерела філософської термінології.— К., 1992.— С. 48.

Генетичні еквіваленти і мотиватори дінд. <i>lōkáh</i> , <i>ulōkáh</i> ²⁴		Мотиватори	
Етимологічне гніздо іє. * <i>leuk-</i> «світити, сяяти, блищати; бачити»			
дінд. <i>lōk-</i>	вірм. <i>Lois</i>	«світло» (4)	«блищить» (1)
<i>roká</i>	кіпр. <i>llug</i>	«бачити» (3)	«помічає» (1)
<i>rókaté</i>	<i>llygad</i>	«поле» (3)	«бачу» (1)
<i>rōcas</i>	лат. <i>lux, lūcus</i>	«блискучий» (2)	«бути світлим» (1)
<i>lōkate</i>	гот. <i>luihap</i>	«очі» (2)	«блищати» (1)
<i>lokate</i>	<i>lauhatjan</i>	«світити» (2)	«блискавка» (1)
<i>lōsanam</i>	дангл. <i>liegeti</i>	«освітлювати» (2)	«світлий» (1)
авест. <i>raocah</i>	<i>lioh</i>	«блиск» (2)	«промінь» (1)
тох. <i>A lāk</i>	ст.-сл. <i>лучь</i>	«далекий» (2)	«поросла галявина» (1)
<i>A lōk</i>	лит. <i>laukas</i>	«лука» (2)	«низький ліс» (1)
<i>B l(y)k</i>	лтс. <i>lauks</i>	«сяє» (1)	
<i>B lauke</i>	двн. <i>lōh</i>		
<i>AB luk</i>	дісл. <i>ló</i>		
гр. <i>λεῦσσω</i>	норв. <i>lo</i>		
хет. <i>lukzi, lukezi</i>			

З лексичним концептом СВІТЛО пов'язані представлені двома іншими семантичними комплексами значення «видиме» і «площина», засвідчені мотиваторами «бачити», «очі», «помічає», «бачу», «далекий», а також «поле», «лука», «поросла галявина», «низький ліс» відповідно. Формуючи поняттєву структуру дінд. *lōkáh*, *ulōkáh*, виявлені лексичні концепти, на нашу думку, репрезентують концептуалізацію простору, що позначається як «видима, освітлена площина». Поряд з актуалізацією імплікованого в когнітивній моделі дінд. *ākāśáh*, лексичного концепту МІСЦЕВІСТЬ показовою відмінністю поняттєвої структури дінд. *lōkáh*, *ulōkáh* є експлікація розуміння простору як двовимірної протяжності, що засвідчує наявний у її структурі лексичний концепт ПЛОЩИНА.

Як зазначає Т. А. Харитонова, семантичний принцип «відокремленості, обмеженості; перебування в полі зору людини» становить основу номінації іншого просторового терміна — дінд. *rājah* «простір, площина; повітряний простір, небесний простір» ²⁵. Етимологічні зв'язки дінд. *rājah* з продовжувачами кореня іє. **reg-* «напряг, лінія; витягувати; розтягувати; (прямо) направляти» наведені нижче (див. табл. 3).

Відмінною рисою поняттєвої структури, асоційованої з дінд. *rājah*, є центральний лексичний концепт ВІМІРЮВАНІСТЬ, репрезентований прототипним мотиватором «руки (як міра довжини)», а також дотичними до нього за семантикою мотиваторами «вірвочка», «канат», «простягає», «плести», «зв'язувати», «ширина між пальцями (як міра довжини)», «прямо», «правильно» (очевидно, у значенні «правильно вимірювати»). Зв'язок між наведеним прототипним мотиватором і мотиватором «цар», доповненим меншою кількістю суміжних значень («лінія», «напряг», «область», «район», «небесні лінії», «ряд», «палець»), стає зрозумілим з урахуванням того факту, що численні назви царя в індоєвропейських мовах так само кодуються вихідним для дінд. *rājah* коренем іє. **reg-* (наприклад, дінд. *rāj*, лат. *rēx*, дісл. *rī* «цар, господар»). За припущенням Т. А. Хари-

²⁴ Böhrling O. Op. cit.— Т. 4.— С. 578–579; Кочергина В. А. Знач. праця.— С. 557; Mayrhofer M. — Bd 1.— С. 111–112; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch: In 2 Bd.—Heidelberg, 1910.— Bd 1.— С. 823–827; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 2.— С. 408–411; de Vries J. Altnordisches etymologische Wörterbuch. — Leiden, 1957–1961.— С. 362; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— С. 687–689.

²⁵ Харитонова Т. А. Знач. праця. — С. 50.

тонової, можна вбачати наявність у семантичних мотивуваннях царських епітетів спеціальних сем «той, що володіє (великою) територією; той, у кого руки загребущі» (пор. рос. *Юрий Долгорукий*)²⁶.

Таблиця 3

Етимологічне гніздо іс. * <i>reg-</i> «напря́м, лі́нія; витягувати; розтягувати; (прямо) напра́вляти»		Мотиватори	
дінд. <i>rājuḥ</i> <i>rju</i> <i>rāji</i> <i>rju-hasta, rāj</i>	авест. <i>ərəzu</i> <i>rāzāh</i> тох. <i>A rāk</i> <i>A rak</i> <i>B rāk</i> <i>B rkāl</i>	«руки (як міра довжини)» (3) «цар» (3) «лінія» (2) «віршовка» (2) «канат» (2) «напря́м» (1) «область» (1) «район» (1) «небесні лінії» (1) «прямо» (1) «правильно» (1) «ряд» (1) «простягає» (1)	«плести» (1) «зв'язувати» (1) «палець» (1) «ширина між пальцями (як міра довжини)» (1) «покривати» (1) «розстеляти» (1) «покрив» (1)
гр. <i>ῥεγγυῖμ</i> <i>ῥρῦῖα</i>	дісл. <i>rī</i> лит. <i>rezgù, rėzgiu</i> <i>rėgti</i>		
лат. <i>regio</i> <i>regiones</i> <i>restis, rēx</i>			

На нашу думку, семантичний комплекс із мотиватором «цар», крім зазначеної вказівки на велику площу царських володінь, є також ілюстрацією лексичного концепту ОБМЕЖЕНІСТЬ, адже царська територія, якою б великою вона не була, завжди обмежена певними кордонами. Решта наявних у досліджуваному етимологічному гнізді мотиваторів — «покривати», «розстеляти», «покрив», об'єднаних семою «пласке покриття», засвідчують наявність у відповідній поняттєвій структурі значення «площина». Розглядаючи виявлені лексичні концепти, можемо припустити, що уявлення про простір, асоційоване з дінд. *rājuḥ*, структурується когнітивною моделлю «вимірювана площина», особливістю якої є експлікація значення «вимірюваний простір».

Підсумовуючи концептуальний аналіз внутрішньої форми термінологічних позначень простору в давньоіндійській мові, можемо констатувати співвіднесеність виявлених когнітивних моделей з двома метафоричними репрезентаціями простору як абстрактної категорії. Разом з цим, спираючись на наведений вище опис прототипів концептуалізацій простору в математиці, очевидно, можемо говорити і про кореляцію виявлених значень з конкретним прототипним образом простору, покладеним в основу пропонованих нами концептуальних метафор.

Беручи до уваги наявність лексичного концепту ПЛОЩИНА в поняттєвих структурах дінд. *lōkaḥ*, *ulōkaḥ* і дінд. *rājuḥ*, логічно припустити, що прототипом метафоричної концептуалізації простору в давньоіндійській мові був квадрат, а це становить підґрунтя для розуміння простору як двовимірної протяжності. Іншими специфічними ознаками давньоіндійського уявлення про простір є імпліковані семантичними першоосновами розглянутих нами позначень лексичні концепти ВИДИМЕ, СВІТЛО, ОБМЕЖЕНІСТЬ і ВИМІРЮВАНІСТЬ. Зазначені поняттєві елементи спонукають нас постулювати як визначальні для дав-

²⁶ Харитонова Т. А. Знач. праця.— С. 50–51.

²⁷ Böhtlingk O. Op. cit.— Т. 7.— С. 34; Кочергина В. А. Знач. праця.— С. 543; Mayrhofer M. Op. cit.— Bd 3.— С. 34–35; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch.— Bd 2.— С. 362; Pokorny J. Op. cit.— С. 854–856.

ньоіндійського осмислення простору такі концептуальні метафори, як «простір — це видима місцевість», що ілюструється семантичним комплексом «бути видимим при світлі», і «простір — це обмежена місцевість», оприявлена мотиваторами зі значенням «обмежена ділянка, яку можна виміряти». Витлумачений з огляду на пропоновані метафори відповідний ментальний конструкт є складнішою концептуалізацією, основу якої становить сема «те, що перебуває в полі зору людини» — концептуалізацією, що репрезентує уявлення про простір як пласку місцевість, видиму для людського ока в межах сонячного світла.

На інтерпретованому в такий спосіб архаїчному уявленні про простір, притаманному носіям давньоіндійської мови, ґрунтується і філософське поняття простору, використовуване як у релігійній філософії індуїзму, так і в індійській міфології. Перше формулювання давньоіндійської концепції простору — «лока» (дінд. *loka* «небо; світ людей, люди; світ сонця; світ богів»²⁸) — міститься в «Надабінду-упанішаді» — одному зі священних текстів індуїзму, що написаний ведичним санскритом і належить до низки релігійних гімнів під назвою «Ригведа».

Давньоіндійська концепція «лока» пропонує філософсько-релігійне тлумачення просторового аспекту всесвіту, описуючи його рівні як райони або регіони світу, вишикувані в ієрархічній послідовності. «Ригведа» наводить початкове розрізнення трьох таких світів (трилока), або рівнів, — небесного, земного і підземного, що становить підґрунтя всіх подальших варіантів стратифікації світового простору в давньоіндійському філософсько-релігійному світогляді. Власне термін дінд. *loka* в межах ведичного жрецького світорозуміння асоціюється із сакральним простором — священним місцем, у якому можливе безпосереднє спілкування між світом людей і світом богів²⁹. Це місце перетину світів, що населені різноманітними істотами, розташовується в центрі концентричних кіл, які охоплюють усесвіт³⁰. Таким чином, поняття «лока» співвідноситься з осмисленням організації простору як по вертикалі, позначаючи кожний окремих його рівень (наприклад, бхур-лока — земля (місцеперебування людей), сатья-лока — місцеперебування Брахми та ін.), так і по горизонталі, вказуючи на центр усесвіту, на противагу іншим різною мірою віддаленим від нього регіонам.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує проекція ієрархічної світобудови на тіло птаха Хамса, що породжує всесвіт, а також на тіло Вішварупи, який виступає «вселенською формою» Крішні і суміщає три згадані рівні: небо (від голови до живота), землю (пах) і підземний світ (ноги). Крім зафіксованої ієрархічної концептуалізації простору як умістища для різних сутностей, зазначена проекція дозволяє провести аналогію з осмисленням просторових відношень у згаданій мові цельталі, де прототипом для їх концептуалізації також слугує тіло людини й тварин³¹.

Виходячи з наведених спостережень, можна припустити, що розвиток абстрактного уявлення про простір в архаїчному світогляді відбувався на підставі первинної асоціації з конкретикою людського/тваринного тіла, поступовий відхід від якого сформувало уявлення про простір як про сукупність умістищ, розташо-

²⁸ MacDonnel A. A. A Practical Sanskrit Dictionary.— London, 1893.— P. 8, 87, 88, 109, 177.

²⁹ Див. докладніше: Шохин В. К. Первые философы Индии.— М., 1997.— 302 с.

³⁰ Шохин В. К. Буддийский пантеон в становлении (по текстам «Дигха-никаи») // Фольклор и мифология Востока в сравнительно-типологическом освещении.— М., 1999.— С. 59–88.

³¹ Levinson S. C. Vision, shape, and linguistic description: Tzeltal body-part terminology and object description // Linguistics.— 1994.— Vol. 32 (4/5)— P. 791–856; Brown P. A sketch of the grammar of space in Tzeltal // Grammars of space. Explorations in cognitive diversity / S. C. Levinson, D. Wilkins (eds.).— Cambridge, 2006.— P. 230–272.

ваних у вертикальній послідовності. Слід зауважити, що осмислення простору як умістища співвідноситься з виявленою нами в давньоіндійській мові метафоричною репрезентацією простору як обмеженої місцевості, у той час як асоціація такого вмістища з рівнем у ієрархії, очевидно, ґрунтується на уявленні про простір як двовимірну протяжність, прототипним образом чого слугує площина.

Показово, що відтворена нами на підставі аналізу внутрішньої форми давньоіндійських лексичних позначень концептуалізація простору узгоджується із встановленими в лінгвокогнітивних дослідженнях шляхами породження асоціацій між конкретними й абстрактними доменами³². Згідно з ними, метафоричне мапування може відбуватися за схемою³³ «вгору-вниз», що накладається, зокрема, на домен простору (на підставі чого й формується уявлення про його ієрархічну організацію), а також за схемою «контейнер», на яку спирається осмислення простору як обмеженого вмістища.

Інше пропонуване нами метафоричне представлення простору як видимої місцевості, що репрезентовано значеннями мотиваторів, пов'язаних з лексичним концептом СВІТЛО, є підґрунтям міфологічного кореляту філософського поняття простору в давньоіндійському епосі, відомого як «найвищі гори Локалока». Окремої уваги заслуговує їхня назва: дінд. *Lokā+aloka* означає «видиме + невидиме»³⁴. Відповідно до схеми устрою світового яйця, що вміщує поділений на різні локи всесвіт, найвищі гори Локалока оточують сім відомих концентричних островів-континентів, які розташовуються під сімома вищими локами й відокремлюють «видимий світ» (тобто пізнаний, відомий простір, описаний як сукупність лок) від темряви (тобто невідомого простору). За найвищими горами Локалока простягається зона вічної ночі, а за нею — шкаралупа світового яйця³⁵. Таким чином, назва міфічних гір представляє ще одну, уже згадувану нами метафору «знати — це бачити», що підтверджує запропоновану нами для давньоіндійської мови концептуалізацію простору як видимої місцевості.

Порівняно з розумінням простору, фіксованим давньоіндійською мовою, семантичні мотивування грецьких просторових позначень засвідчують якісний зсув у розумінні простору як абстрактної категорії, унаслідок чого постає ідея про його тривимірність. Уявлення про тривимірний простір зафіксоване термінами гр. *χώρα* (*χώρα*) «простір; місце; відстань; місцевість; країна; проміжок»³⁶, що сягають етимологічного гнізда кореня іє. **ǵhē(i)-* «бути порожнім; бути відсутнім; залишати». Континуанти вихідного для гр. *χώρα* (*χώρα*) кореня також демонструють наявність спеціального смислового відтінку «бути порожнім» (див. табл. 4).

Застосовуючи методику ЛККМ у концептуальному аналізі семантичної структури етимологічного гнізда іє. **ǵhē(i)-*, видається можливим розрізнити три лексичні концепти, що становлять поняттєву структуру, асоційовану з гр. *χώρα* (*χώρα*). Так, перше і центральне значення «відсутність» засвідчується

³² *Evans V., Green M. Op. cit. — P. 190.*

³³ У західній когнітивній лінгвістиці поняття схеми вважають одним з основних і розуміють як абстракцію, що узагальнює низку конкретних мовних форм і значень. Схеми являють собою вкорінені в мисленні зразки нашого досвіду, які можуть використовуватися для продукування й розуміння мовних виразів (докладніше див.: *Жаботинская С. А. Принципы лингвокогнитивного анализа... — С. 358.*)

³⁴ *Харитонова Т. А. Знач. праця. — С. 48.*

³⁵ Така схема устрою світового яйця спільна як для Пуран, так і для давньоіндійського епосу та Упанішад (див.: Вишну-Пурана / Пер. с санск. Т. К. Посовой. — СПб., 1995. — Кн. 1. — 256 с.)

³⁶ *Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958. — Т. 2. — С. 1792.*

найбільшою кількістю мотиваторів, включаючи прототипний «іти, залишати», серед яких також «відсутність», «потреба», «брак», «порожній», «виключаючи; крім, без», «залишає», «відмовляється», «(порожній) простір», «відпускаю», «звільняю», «бідність», «позбавлений».

Таблиця 4

Генетичні еквіваленти і мотиватори гр. <i>χώρα</i> (<i>χώρα</i>) ³⁷		Мотиватори	
Етимологічне гніздо іс. * <i>ǵhē(i)</i> - «бути порожнім; бути відсутнім; залишати»			
гр. <i>χῆτος</i>	двн. <i>gān, gēn</i>	«іти, залишати» (5)	«заселена місцевість» (1)
<i>χωρίς</i>	дшв. <i>gā</i>	«відсутність» (3)	«залишає» (1)
<i>χωρίζω</i>	дат. <i>gā</i>	«потреба» (3)	«відмовляється» (1)
<i>χωρετω</i>	крим.-гот. <i>geen</i>	«брак» (2)	«відкриває» (1)
<i>χώρεις</i>	гот. <i>gaidw</i>	«порожній» (1)	«бути відкритим» (1)
дінд. <i>jāhāti</i>	дангл. <i>gān, gād,</i>	«виключаючи; крім, без» (1)	«(порожній) простір» (1)
<i>hīyatē</i>	<i>gāed, gāeshe</i>	«відпускаю» (1)	«звільняю» (1)
<i>viḥāyah</i>	дфриз. <i>gad</i>	«розділяю» (1)	«бідність» (1)
<i>hāni-ḥ</i>		«вміщую» (1)	«позбавлений» (1)
<i>авест. zazāmi</i>		«приймаю» (1)	

Ідея тривимірності простору, втілена лексичним концептом ОБ'ЄМ, імпліцитно наявна в низці інших мотиваторів, об'єднаних семантичним комплексом «наповнювана порожнина»: «вміщую», «приймаю», «заселена місцевість», «відкриває», «бути відкритим». Третій лексичний концепт ОБМЕЖЕНІСТЬ, характерний і для давньоіндійських позначень, ілюструють мотиватори «відділяю», «розділяю». З огляду на окреслену семантику терміна гр. *χώρα* (*χώρα*) асоційована з ним когнітивна модель може бути позначена як «обмежена порожнеча», що експлікує специфічне для давньогрецького світогляду розуміння простору як «порожнього місця».

Досліджуючи грецьку концептуалізацію простору, слід також зважати і на введений Гесіодом термін гр. *χάος* «хаос, первісний безформний стан світу»³⁸, адже сформульована поетом міфологічна концепція простору є основою філософського трактування його як абстрактної онтологічної категорії, що розвинулося в античній філософській традиції класичного періоду і було продовжено латинською філософією періоду Римської республіки. Гр. *χάος* етимологічно ототожнюється з низкою продовжувачів кореня іс. **ǵhe-ǵha*; *ǵhēi-ǵhi* «зяяти, бути відкритим, порожнім», які також ілюструють наявність властивої гр. *χώρα* (*χώρα*) семи «бути порожнім» (див. табл. 5).

Разом з тим, на відміну від гр. *χώρα* (*χώρα*), центральним концептом у поняттєвій структурі гр. *χάος* виявляється ОБ'ЄМ, засвідчений переважною більшістю мотиваторів зі спільним значенням «порожнина»: «зяяти», «бути відкритим», «безодня», «отвір», «провалля», «широко розкривати (рот)», «бути навстіж розчиненим», «зяюча (дірка)», «(повітряний) простір», «відкриваю», «розкриваю», «горло». Слід зазначити, що сам по собі лексичний концепт ОБ'ЄМ не фіксує однозначної асоціації простору з порожнечою, він радше надає уявлення про певне вмістище, яке може бути як порожнім, так і наповненим. Натомість наявність лексичного концепту ВІДСУТНІСТЬ, репрезентованого мотиваторами «порож-

³⁷ Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch : In 2 Bd.— Heidelberg, 1973.— Bd 2.— S. 1125; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 1.— S. 451; Pokorny J. Op. cit.— S. 418–419.

³⁸ Дворецкий И. Х. Знач. праця.— Т. 2.— С. 1764.

нина» і «великий, порожній простір», передбачає концептуалізацію простору саме як порожнечі, що може вміщувати інші речі, які з власне простором не отожднюються.

Таблиця 5

Етимологічне гніздо іс. * <i>ghe-ghē</i> , <i>ghēi-ghi</i> «зяяти, бути відкритим, порожнім»		Генетичні еквіваленти і мотиватори гр. <i>χῶς</i> ³⁹	
		Мотиватори	
гр. <i>χῶσσω</i> <i>χῶσμα</i> <i>χῆλος</i> <i>χωρῖος</i> дінд. <i>hāphikā</i> <i>viḥāya</i> <i>geham</i> авест. <i>gaera</i> лат. <i>hiō</i> оск. <i>cehianasūt</i> дісл. <i>gīna</i> <i>gīma</i> <i>geimi</i> <i>geil</i> ісл. <i>geimr</i> двн. <i>gīen</i> , <i>gēwōn</i> <i>ginēn</i>	свн. <i>gewen</i> <i>giwen</i> <i>ginēn</i> <i>genēn</i> дангл. <i>iō-gīnan</i> нвн. <i>gahnen</i> шв. (заст.) <i>gilja</i> лит. <i>žiō-ju</i> <i>žiōvauti</i> лтс. <i>žāvāties</i> рос. <i>зя́ть</i> укр. (діал.) <i>зя́ти</i> <i>зя́ва</i> п. <i>ziać</i> ч. <i>zāti</i> слц. <i>zivat</i>	«зяяти» (19) «бути відкритим» (7) «безодня» (5) «отвір» (3) «провалля» (2) «широко розкривати (рот)» (1) «бути навстіж розчиненим» (1) «(зяюча) дірка» (1) «ящик» (1) «скриня» (1) «(велика) раковина» (1) «(повітряний) простір» (1)	«будинок» (1) «печера» (1) «порожнина» (1) «дім і двір» (1) «присутність» (1) «місце для заклання жертвних тварин» (1) «великий, порожній простір» (1) «відкриваю» (1) «розкриваю» (1) «горло» (1)

Уже відоме нам значення «обмеженість» виявляється в мотиваторах «ящик», «скриня», «(велика) раковина», «будинок», «дім і двір», «печера», «місце для заклання жертвних тварин», які, співвідносячись з ідеєю тривимірності, також провокують асоціацію простору з обмеженим місцем. Зважаючи на виявлений центральний лексичний концепт, когнітивну модель, яку ми пропонуємо для гр. *χῶρα* (*χῶρος*, *χῶρη*), можна позначити як «порожнє вмістище».

Спираючись на подібність відтворених когнітивних моделей розглянутих позначень простору в грецькій мові, а також на спільність інтегрованих у них лексичних концептів, логічно припустити, що античне уявлення про простір зумовлене єдиною концептуальною метафорою «простір — це (обмежена) порожнеча», вже ідентифікованою нами раніше як основоположної для математичної концепції простору Евкліда.

Античний філософ Демокрит, відомий своїм ученням про «атоми», є одним з авторів, які найяскравіше репрезентують зазначену метафоричну концептуалізацію і водночас надають найбільш деталізоване витлумачення абстрактної категорії простору. Називаючи його «великою порожнечою», Демокрит характеризує простір як вмістище для незліченної кількості різноманітних за формою атомів, що хаотично рухаються в порожньому просторі і, зіштовхуючись один з одним, створюють складні тіла⁴⁰. Цікаво, що вчення Демокрита про простір як «велику порожнечу» містить вказівки як на його обмеженість, так і на безкінечність. У межах побудованої ним космології Демокрит пропагує безкінечність

³⁹ Boisacq E. Dictionnaire étymologique de la langue grecque.— Heidelberg ; Paris, 1923.— 2 ed.— P. 1050–1051; Frisk H. Op. cit.— Bd 2.— S. 1073; Етимологічний словник української мови.— Т. 2.— С. 285; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 1.— S. 648; Pokorny J. Op. cit.— S. 418–420.

⁴⁰ Асмус В. Ф. Античная философия // Демокрит. — М., 1960. — С. 139–140.

Всесвіту, а також незліченність світів, що одночасно існують у світовому просторі. У той самий час, описуючи появу Землі шляхом поєднання найважчих атомів, він стверджує існування на зовнішній поверхні світу певного обмежувача у вигляді чогось на зразок захисної плівки, яка відділяє космос від навколишньої «великої порожнечі»⁴¹.

Інший класик античної філософської думки Арістотель заперечує існування порожнечі, надаючи не менш чітке розуміння природи простору та його основних характеристик. Уведене Гесіодом поняття хаосу (гр. *χάος*) Арістотель пояснює як перше начало, місце, де перебувають речі⁴². Таким чином, замість власне категорії простору Арістотель у «Фізиці» застосовує категорію місця, а це означає, на його думку, що простору без тіл не існує і, відповідно, у природі не існує й порожнечі. Визначаючи простір як такий, що складається з місць, які займають тіла, він розрізняє межу власне тіла й межу тіла, що його охоплює. Саме межі останнього можна уявити як такі, що оточують власне тіло і являють собою місце, в якому воно розташовується: «місце є перше, що охоплює кожне тіло»⁴³.

У поетичній формі подібну до Демокрітової думку висловлює Лукрецій Кар: «Якби не було того простору, вільного місця, тобто порожняви, — де б мали різні тіла подіватись... Ну, а вміщати щось — має спроможність одна порожнеча»⁴⁴. Слід також зауважити, що Лукрецій Кар, позначаючи простір лат. *spatium*, намічає і відхід від Арістотелевої концепції простору як місця, визнаючи, на відміну від античного класика, існування порожнечі.

На нашу думку, сформульовані в античності філософські концепції простору не лише походять з відтвореної нами на підставі аналізу внутрішньої форми відповідних позначень концептуальної метафори «простір — це (обмежена) порожнеча», а й можуть вважатися такими, що містять, крім новації про тривимірність простору, також зародки ідеї про його безкінечність.

Зважаючи на імплікації в наведених ученнях значення «безмежний простір», яке не засвідчене семантичною структурою жодного з розглянутих нами термінологічних позначень простору в грецькій мові, видається доречним також узяти до уваги латинський термін-відповідник, що функціонував як у межах античного філософського дискурсу римської доби (Лукрецій Кар), так і у філософських та природничо-наукових концепціях Нового часу (XVII–XVIII ст.).

Лексичним позначенням простору в латинській мові є лат. *spatium* «простір; відстань; проміжок; протяжність (у часі та просторі)»⁴⁵. Зведення лат. *spatium* до дієслівного кореня іє. **sp(h)ē(i)-/spi-/sphe-* зі значеннями «тягнути, розтягувати; розширяться; бути успішним, вдалим» дозволяє ототожнити його з гр. *σφαῖρα* з огляду на переконливо доведену В. М. Топоровим можливість об'єднання коренів іє. **sp(h)ē(i)- / spi-/sphe-* та **sp(h)ē-* «підстрибувати; пружинити, кидати» в єдине етимологічне гніздо⁴⁶.

Цей момент багато в чому є показовим, адже лексема гр. *σφαῖρα*, крім загальнономовних значень «м'яч, куля, кулясте тіло; планета; небесна сфера»⁴⁷, набула в античній філософській традиції спеціального термінологічного значення,

⁴¹ Лурье С. Я. Демокрит. — Ленинград, 1970. — С. 207, 209.

⁴² Аристотель. Физика // Аристотель. Сочинения : В 4 т. — М., 1981. — Т. 3. — С. 124.

⁴³ Там же. — С. 59.

⁴⁴ Тит Лукрецій Кар. Про природу речей / Пер. з лат. А. Содомори. — К., 1988. — Вірші 420–421, 438–440.

⁴⁵ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. — 2-е изд. — М., 1976. — С. 944.

⁴⁶ Топоров В. Н. Из индоевропейской этимологии // Этимология 1980. — М., 1982. — Т. 2 (1–3). — С. 152–153.

⁴⁷ Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958. — Т. 2. — С. 1589.

асоційованого насамперед з похідним від неї гр. σφαιρος «сферичний, кулястий». Цей грецький термін позначав єдиний простір, у якому все зливається, і при цьому номінував також увесь світ як сферичну нерухоому єдність⁴⁸. Поряд з цим континуанти вихідного для лат. *spatium* кореня іє. **sp(h)ē(i)- / spi- / sphe-* також засвідчують значення «штовхати, пружинити, кидати», які описують рухи та дії з м'ячем (див. табл. 6).

Таблиця 6

Етимологічне гніздо		Мотиватори	
іє. * <i>sp(h)ē(i)-/spi-/sphe-</i> «тягнути, розтягувати; розширяти(ся); бути успішним, вдалим» та іє. * <i>sp(h)ē-</i> «підстрибувати; пружинити, кидати»			
дінд. <i>sphārāh</i> <i>sphātah</i> <i>sphāyate</i> <i>sphīih</i> <i>sphātāh</i> <i>sphirāh</i> <i>sphurāti</i>	вірм. <i>part'am</i> прус. <i>spartin</i> дангл. <i>spowan</i> <i>spurnan</i> лтс. <i>spers, spet</i> <i>speju</i> цсл. <i>споръ</i>	«багатий» (5) «штовхає» (4) «великий» (3) «пізній» (3) «мати час» (2) «дозвілля» (2) «бути спроможним» (2) «сильний» (2) «сила» (2) «швидкий» (2) «успішний» (2) «успіх» (2) «прибуток» (2) «міцний» (2) «насичений» (2) «щедрий» (2) «кидає» (2) «просторий» (1) «широкий» (1) «довгий» (1) «п'ядь (міра довжини)» (1) «тягну» (1)	«чекання» (1) «надія» (1) «повільний» (1) «тривалий» (1) «жиріє» (1) «розквітає» (1) «зріст» (1) «(великий) успіх» (1) «жирний» (1) «сприяти» (1) «допомагати» (1) «процвітати» (1) «рости» (1) «розвиватися» (1) «влада» (1) «долати» (1) «бути сильним» (1) «живий» (1) «жвавий» (1) «урожай» (1) «поживний» (1) «пружинить» (1) «смикаюсь» (1) «б'юсь» (1) — «відкидаю» (1)
авест. <i>spānvaŋ</i> <i>spar(diti)</i>	рос. <i>спорый</i> укр. <i>спорий</i>		
гр. σπιδιος σπιδιμη σπιδω σπιδρω	бр. <i>спор</i> болг. <i>спор</i> схв. <i>спор</i> слн. <i>спор</i>		
лат. <i>spēs</i> <i>sperno</i>	<i>spora</i> ч. <i>spory</i>		
гот. <i>spēiza</i>	п. <i>spory</i>		
двн. <i>spāto</i>	влуж. <i>spory</i>		
нвн. <i>spāt</i>	нлуж. <i>spōry</i>		
лит. <i>spėju</i> <i>spėti</i> <i>spėtas</i> <i>sperus</i> <i>spirti</i>			

Дослідивши семантику історико-дериваційного гнізда наведених етимонів, можемо припустити, що центральне значення у відповідній радіальній структурі передає оприявлений у тій чи іншій мірі переважною кількістю мотиваторів лексичний концепт БЕЗМЕЖНІСТЬ. Прототипний мотиватор «багатий», а також низка інших, що пов'язані з ним («великий», «бути спроможним», «сильний», «сила», «швидкий», «успішний», «успіх», «прибуток», «міцний», «насичений», «щедрий», «просторий», «широкий», «жиріє», «розквітає», «зріст», «великий успіх», «жирний», «сприяти», «допомагати», «процвітати», «рости», «розвиватися», «влада», «долати», «бути сильним», «живий», «жвавий», «урожай», «поживний»), на нашу думку, можуть розглядатися як єдиний семантичний комплекс, об'єднаний асоціаціями зростання, розвитку і примноження. У такий

⁴⁸ Див.: Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque.— Paris, 1968.— Т. 1.— Р. 1074.

⁴⁹ Фасмер М. Знач. праця.— Т. 3.— С. 738; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— Bd 2.— S. 568; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch.— Bd 2.— S. 656; Pokorny J. Op. cit.— S. 982–983, 992–993.

спосіб, очевидно, відбувся метафоричний перехід від достатньо конкретної ідеї про зростання обсягу матеріальних речей і пов'язаного з цим розширення можливостей (наприклад, «сила», «влада») до абстрактного поняття про розширення як таке, що уявляється як не обмежене жодними рамками збільшення самого простору.

Цілком логічним є зв'язок з визначеним таким чином центральним концептом іншого значення ПРОТЯЖНІСТЬ, експлікованого мотиваторами «пізній», «мати час», «дозвілля», «довгий», «п'ядь (міра довжини)», «тягну», «чекання», «надія», «повільний», «тривалий», що сукупно дають уявлення про певну тривалість, розтягнутість у часі й просторі. Зважаючи на відзначену багатьма когнітивістами взаємопов'язаність просторових і часових уявлень⁵⁰, наявність мотиваторів з темпоральною семантикою в гнізді генетичних еквівалентів лексичного позначення простору видається цілком природною.

Решта мотиваторів, що об'єднується семою «кидати, пружинити» («штовхає», «кидає», «пружинить», «смикаюсь», «б'юсь», «відкидаю») і на підставі асоціації з формою м'яча провокує розвиток уявлення про сферичність, слугує ілюстрацією значення «об'єм». Слід окремо зауважити, що, на відміну від поняттєвої структури грецьких просторових позначень, де прототип абстракції простору становить куб, лексичний концепт ОБ'ЄМ як елемент ментального конструкта, пов'язаного з латинським терміном, ґрунтується на прототипному образі сфери.

Виявлені в результаті концептуального аналізу вказані лексичні концепти можуть бути цілком органічно інтегровані в єдину когнітивну модель під назвою «необмежена протяжність». Подібно до вже розглянутих античних концепцій простору зазначена модель, що, за нашим припущенням, являє собою поняттєву структуру, асоційовану з лат. *spatium*, містить ідею про тривимірність простору. Відмінним є основне для даної структури уявлення про його безмежність, що ілюструє наступний етап у розвитку розуміння простору як абстрактної категорії і, на нашу думку, виявляє співвіднесеність з метафоричною концептуалізацією «простір — це (безмежна) порожнеча».

Автором першої теорії про сферичність безмежного всесвіту є античний філософ Емпедокл⁵¹, який і створив згаданий вище термін гр. σφαῖρος, що вживався на позначення світу, уявлюваного як досконала, вічна і нерухома куля. Емпедокл не досліджував окремо поняття простору, однак його ідея про «сферичність єдиного» може сприйматися як указівка на одну з його (простору) характеристик: «Рівний з усіх боків і жодних позбавлений меж, сферос, подібний до кулі... єдиний і замкнений»⁵². Але найбільш репрезентативною у випадку запропонованої нами концептуальної метафори простору, що спирається на прототип сфери, є, на нашу думку, концепція згаданого вище античного матеріаліста Демокріта, який не тільки абстрагував поняття безмежної порожнечі, а й стверджував, що «оскільки структура світу зумовлюється рухом атомів до центру вихра, світ має сферично-симетричну структуру»⁵³.

⁵⁰ Див., наприклад: *Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought.* — New York, 1999. — 624 p.; *Boroditsky L. How languages construct time // Space, time and number in the brain / S. Dehaene, E. Brennan (eds.).* — Oxford, 2011. — P. 333–341.

⁵¹ *Дворецкий И. Х. Знач. праця.* — Т. 2. — С. 1589.

⁵² *Эмпедокл. О природе // Эллиниские поэты VIII–III вв. до н. э. / Пер. Г. И. Якубаниса в перераб. М. Л. Гаспарова, прим. М. Л. Гаспарова.* — М., 1999. — Стих 24 (28).

⁵³ *Лурье С. Я. Знач. праця.* — С. 208.

Остаточно розрізвивши місце і простір, найяскравішу ілюстрацію розуміння останнього як безмежного вмістища для інших тіл надав І. Ньютон, сформулювавши свою концепцію «абсолютного простору»: «Місце є частиною простору, яке займає тіло, і щодо простору може бути або абсолютним, або відносним... час і простір становлять ніби вмістища самих себе і всього існуючого»⁵⁴. Включаючи категорію місця, якою оперував і Арістотель, висловлене І. Ньютоном розуміння простору, однак, не є подібним до метафізичних Арістотелевих побудов. У своєму *opus magnum* англійський фізик надає чітке роз'яснення того, що під «частиною простору» не мається на увазі ні положення тіла, ні його охопна поверхня⁵⁵. У такий спосіб Арістотелевому баченню простору як такого, що без тіл не існує, І. Ньютон протиставляє концепцію простору як «за своєю сутністю безвідносного до будь-чого зовнішнього»⁵⁶, тобто автономного і не обмеженого будь-якими тілами.

Підсумовуючи викладене, слід звернути увагу на те, що виявлені метафоричні репрезентації простору як абстрактної категорії є специфічними для кожної з досліджуваних мов. Проведений концептуальний аналіз внутрішньої форми відповідних лексичних позначень засвідчив наявність низки відмінних когнітивних моделей, що не тільки по-різному структурують поняття простору в кожній мові, а й становлять підґрунтя для розвитку відмінних релігійно-міфологічних і філософських концепцій простору як онтологічної категорії.

Так, реконструйоване нами для давньоіндійської мови уявлення про простір як пласку місцевість, видимою для людського ока при сонячному світлі, фіксується філософською частиною Вед, де відповідна концепція простору «лока» імплікує центральні значення площинності, освітленості (пізнаваності) й обмеженості. Пов'язана нами з грецькими просторовими позначеннями антична концептуалізація простору як обмеженої порожнечі відбивається у філософських побудовах Демокріта, відлунюючи також в осмисленні категорії місця Арістотелем. Відтворена у вигляді когнітивної моделі «безмежна протяжність» поняттєва структура латинського позначення виявляє співвідносність як зі сферичною концепцією простору Емпедокла, так і з відповідними теоріями безмежного, порожнього простору, розвинутими Лукрецієм і І. Ньютоном.

Слід також зауважити, що разом із значною варіативністю конкретно-мовних просторових концептуалізацій, яка зумовлена великою кількістю мовно/культурно-специфічних концептів (ВИДИМЕ / ВІДОМЕ, ПЛОЩИНА, ВИМІРЮВАНІСТЬ, СВІТЛО, ОБМЕЖЕНІСТЬ, ОБ'ЄМ, ВІДСУТНІСТЬ, БЕЗМЕЖНІСТЬ), видається можливим констатувати наявність спільного для відтворених ментальних конструктів поняттєвого елемента. На наш погляд, у даному випадку таким універсальним концептом є уявлення про простір як про вмістище, в якому перебуває щось інше. Це значення, по-різному репрезентоване внутрішньою формою розглянутих нами просторових найменувань, імплікують концепти МІСЦЕВІСТЬ, ПОРОЖНЕЧА, ПРОТЯЖНІСТЬ. Воно також становить обов'язкову характеристику згаданих нами філософських концепцій простору.

Таким чином, видається можливим говорити про складну структуру поняття простору, організовану як мовно / культурно-специфічними, так і універсальними складниками. Доречним, на нашу думку, виявляється й анонсоване на почат-

⁵⁴ Ньютон І. Математические начала натуральной философии / Пер. с лат. и коммент. А. Н. Крылова, предисл. Л. С. Полака. — М., 1989. — С. 31–32.

⁵⁵ Там же. — С. 31.

⁵⁶ Там же. — С. 30.

ку статті припущення про вплив природної мови на розвиток уявлень про простір як абстрактне поняття. Адже репрезентоване специфічними когнітивними моделями осягнення простору постає як ментальний конструкт, який, будучи пов'язаним з універсальними аспектами чуттєвого досвіду, у головних свої речах визначається особливостями семантики конкретних природних мов.

(Херсон)

N. S. KUDRIAVTSEVA

SPACE IN LANGUAGE AND COGNITION: A LINGUISTIC BACKGROUND OF THE CONCEPT OF SPACE IN PHILOSOPHY

The paper suggests a linguistic investigation of space as an abstract category, which is grounded in the cognitive approach to language seen as related to thought. In view of the previously attested influence of language on spatial conceptualisation, the objective of this study is to show the extent to which an abstract concept of space arisen in philosophy can also be shaped by various natural languages. In this framework, I analyse the inner form of the terms for space in classic Indo-European languages, correlating the results of conceptual analysis with the contents of space philosophies evolved in respective cultural contexts.

Keywords: inner form of the word, mental construal, lexical concept, cognitive model, space philosophy.